

Goochelen

Houdt u van goochelen? Vast wel. Filosofie verschilt immers niet zoveel van goochelen. In beide gevallen hou je je bezig met de dubieuze grenzen tussen werkelijkheid en illusie.

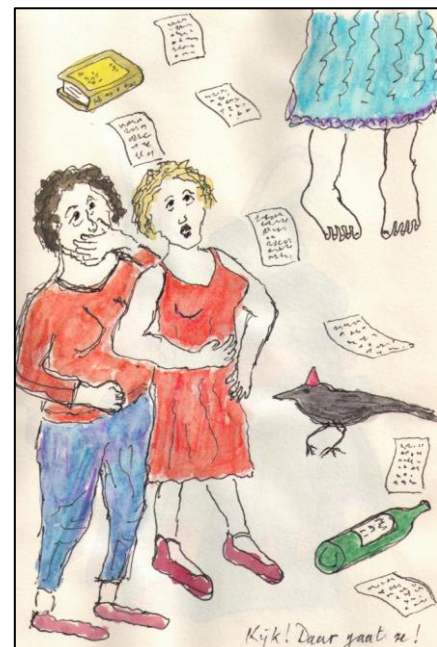
De overeenkomst tussen goochelen en filosofie blijkt al uit de opleiding tot filosoof. Die loopt vrijwel parallel aan de opleiding tot goochelaar. Eerst moet de serieuze student de fundamentele kunstgrepen en handigheidjes van het vak onder de knie krijgen. Vervolgens maakt hij kennis met enige opmerkelijke successen uit het verleden. Daarna leert hij de klassieke trucs zelf beheersen. In de filosofie zijn dat onder andere: het doen verdwijnen van de gehele buitenwereld; de omkering daarvan, het doen verdwijnen van de gehele binnenwereld; het tevoorschijn toveren van kennis die men nooit geleerd heeft; de zogenaamde 'secundaire striptease', waarin elk object ontdaan wordt van zijn kleur, geur, kraak en smaak; de causaliteitsact, waarbij de verblufte toeschouwer voor hij er erg in heeft zijn vrije wil kwijt is; enzovoort. Als je dit boek tot hier gelezen hebt, heb je met een aantal van deze trucs al kennis gemaakt.

Het verschil tussen filosofen en goochelaars ligt daarom niet zozeer in wat ze doen - ze doen immers allebei trucs -, maar in hoe ze het doen. Goochelaars hebben namelijk een veel uitbundiger presentatie. Fred Kaps trok witzijden handschoenen aan en een getailleerd jasje met veel glitter op de revers wanneer hij zijn fenomenale kunsten voor het voetlicht bracht. Filosofen doen zoiets niet. De fenomenologische kunsten en andere wonderen die filosofen vertonen worden zonder enige aankleding of opsmuk gebracht, meestal zelfs in het doordeweekse kloffie, vol sleetse plekken bij ellebogen en zitvlak (de zwaarst belaste lichaamsdelen van de filosoof).

Daar zijn twee redenen voor. De eerste is dat het filosofen eigenlijk alleen om de knikkers te doen is, en niet om het spel. Alleen de truc zelf geldt, de presentatie is maar bijzaak. Zo'n houding kunnen goochelaars zich nooit veroorloven. Als Fred Kaps zijn truc met de doorgezaagde juffrouw op dezelfde manier had gepresenteerd als waarop de gemiddelde filosofieprofessor de Verdeelde Mens voor het voetlicht brengt, was hij nooit beroemd geworden.

Maar goochelaars kunnen zich weer andere dingen veroorloven. Zij kunnen het maken hun trucs af te wisselen met kunstgrepen die eigenlijk helemaal geen truc zijn, zoals het vaardige en elegante kaartenschudden. Zulke dingen zijn immers ook leuk, en ze passen bovendien uitstekend in de opzet van de goochelaar: werkelijkheid en illusie zo door elkaar te husselen dat de grenzen ertussen lijken te vervagen.

Filosofen daarentegen is het er juist om te doen die grenzen scherp en

ondubbelzinnig vast te stellen. Zij goochelen als het ware de andere kant op, de kant van waarheid of werkelijkheid. Zij ontgoochelen. Dat vinden zij over het algemeen een ernstige en verantwoordelijke bezigheid. Daarom gunnen zij het zich niet om dingen te doen die alleen maar leuk zijn en verder geen zoden aan de dijk zetten. Zij kunnen het zich niet veroorloven, menen ze, dat een van hun trucs geen echt geldige truc is (een geldige truc is een truc die dus eigenlijk geen truc is). Want het leven is kort en de waarheid is ver te zoeken.

Uit die overweging vloeit de tweede reden voort dat filosofen hun trucs heel anders presenteren dan goochelaars. Filosofen zijn namelijk zozeer gericht op de vraag of een truc al dan niet geldig is, dat zij de truc zelf bijna als een bijkomstigheid beschouwen. Daarom vertonen zij de meest wonderbaarlijke kunsten haastig en zonder enige zwier of pompa, om zich vervolgens met waarlijke ambtenarenwellust op de kwestie van de geldigheid te werpen. Het optreden als kunstenaar laten zij liever over aan enthousiaste beginners en bevlogen amateurs (zoals Mulisch).

Vanuit dat perspectief lijken filosofen op doorgedraaide, danig ontregelde goochelaars, lieden die er zo goed in geslaagd zijn de grenzen tussen werkelijkheid en illusie te vervagen dat ze zelf die grenzen ook niet meer kunnen zien, en voortdurend dezelfde trucs moeten herhalen om te kijken of ze zichzelf nu wel of niet voor de gek houden. Hieronder laat ik twee trucs zien die dit tragikomische lot van de filosoof illustreren. Het zijn allebei logische trucs, en in mijn ogen zijn het twee juweeltjes, een genot voor de liefhebber. Maar een van de twee is helaas niet geldig.

Nagels truc

De eerste is een truc van Ernest Nagel en gaat over de vraag of een melodie meer is dan de som der individuele tonen (of het geheel meer dan de som der delen). Nagel brengt haar op achteloze wijze ter sprake in zijn *Structure of science*. Om te beginnen stelt hij vast dat de vraag alleen te beantwoorden is als duidelijk is wat je moet verstaan onder 'de som der individuele tonen'. Maar dat is juist notoir onduidelijk. Is het wel mogelijk om individuele tonen bij elkaar op te tellen zodat je een 'som' van individuele tonen krijgt? Zo niet, dan is de stelling dat een melodie meer is dan de som van haar individuele tonen betekenisloos. Zo ja, moet je onder 'som' dan misschien de ongeordende klasse van individuele tonen verstaan? In dat geval is de stelling triviaal, want het is geen wonder dat een melodie meer is dan een aantal ongeordende tonen. Of moet je onder 'som' verstaan de individuele tonen plus het patroon van hun onderlinge relaties? Maar dan is niet meer in te zien wat het verschil zou kunnen zijn tussen het geheel van de melodie en de som van haar delen. Want wat is dan het meerdere dat in de reductie van het geheel tot zijn

samenstellende delen verloren zou gaan?

Aanhangers van de Gestaltpsychologie houden echter vol dat je wel kunt aanduiden waarin dat 'meerdere' bestaat. Zij wijzen er op dat een melodie te vergelijken is met zulke organische eenheden als planten, dieren of mensen, en dat je op grond daarvan haar onderdelen niet los van het geheel kunt beschouwen, omdat elk onderdeel bepaald wordt door het karakter van het geheel. 'Het vlees en bloed van een toon is van begin af aan afhankelijk van zijn rol in de melodie: een b als leidtoon naar c is iets radicaal anders dan de b als grondtoon', aldus een van hen (Max Wertheimer). Met andere woorden, het meerdere bestaat hierin dat je een toon uit een melodie niet los van zijn context kunt identificeren, want zodra je hem losmaakt uit het geheel verandert hij van karakter en is hij dus niet meer wat hij voorheen was.

Maar volgens Nagel gaat die vlieger niet op. Want - en nu komt hij met zijn truc op de proppen - als je een toon niet los van zijn context kunt identificeren, is het een innerlijke tegenspraak om te zeggen: 'Een b als leidtoon naar c is iets radicaal anders dan de b als grondtoon'. Immers, als je twee dingen niet los van hun context kunt identificeren, dan kun je ze ook niet los van hun context met elkaar vergelijken. Dus kun je wel leidtonen en grondtonen met elkaar vergelijken, maar niet 'de b als leidtoon' met 'de b als grondtoon'. Want als je vindt dat je een toon niet los van zijn context kunt identificeren, dan verwijst de b in 'de b als leidtoon' naar iets heel anders dan de b in 'b als grondtoon'. ('Voilà, messieurs dames, grand truc international!', zou de goochelaar roepen. En het publiek: 'bravo, maestro, bravo!' En inderdaad, dit is een staaltje van meesterlijk vakmanschap. Maar Nagel gaat zonder een spier te vertrekken verder.)

De conclusie moet zijn dat er in de reductie niets verloren gaat. Het effect van een toon is misschien wel afhankelijk van zijn rol in een bepaalde context. Maar 'dat betekent nog niet dat een melodie niet gezien kan worden als een relatiecomplex waarvan de samenstellende tonen identificeerbaar zijn los van dat complex'. Trouwens, voegt hij er aan toe, anders zou je een melodie niet eens kunnen opschrijven.

Malcolms truc

Malcolms truc gaat ook over reductie, maar is wat sensationeler dan die van Nagel omdat ze een wijder bereik en een grotere pretentie heeft. Uitgangspunt van Malcolm is dat er twee verschillende soorten verklaringen gegeven kunnen worden van menselijk gedrag: een mechanistische verklaring (dat wil zeggen, een verklaring in termen van oorzaak en gevolg) en een teleologische verklaring (een verklaring in termen van redenen en doelgerichtheid). Die twee kunnen niet allebei tegelijk waar zijn, zegt hij, tenzij de een tot de ander gereduceerd kan worden. Bij voorbeeld, Piet leest de krant ofwel omdat hij verslaafd is aan krantlezen (mechanistisch), ofwel omdat hij op de hoogte wil komen van het laatste nieuws (teleologisch). Die twee verklaringen kunnen niet tegelijk gelden, tenzij de een tot de ander gereduceerd kan worden. Kan dat niet, dan zit er niets anders op dan een van de twee af te voeren.

Welnu, zo'n reductie is inderdaad niet mogelijk, vindt Malcolm. En wel omdat de

major-premissie uit een teleologische verklaring zich niet leent voor reductie. Dat zit zo. De major is de algemene of 'grotere' premisse in een verklaring en heeft de vorm 'alle x is y', of 'altijd als x dan y'. De minor of 'kleinere' premisse stelt dat 'dit hier is een x', of 'x is nu het geval'. De conclusie luidt dan vervolgens 'dus is x gelijk aan y', of 'dus is y het geval'.

Laten we nu eens een doodgewone teleologische verklaring bekijken. Neem het voorbeeld van zo-even: we vragen ons af waarom Piet de krant gaat zitten lezen, en we opperen als verklaring dat Piet op de hoogte wil komen van het laatste nieuws. In feite is dat slechts een deel van de verklaring, namelijk de minor uit het schema ('x is nu het geval'). Om de verklaring volledig te maken moet er een major bij, een bewering van algemene strekking ('altijd als x dan y'). Bij voorbeeld: altijd als Piet op de hoogte wil komen van het laatste nieuws en gelooft dat de krant lezen nodig is om dat doel te bereiken gaat hij de krant zitten lezen.

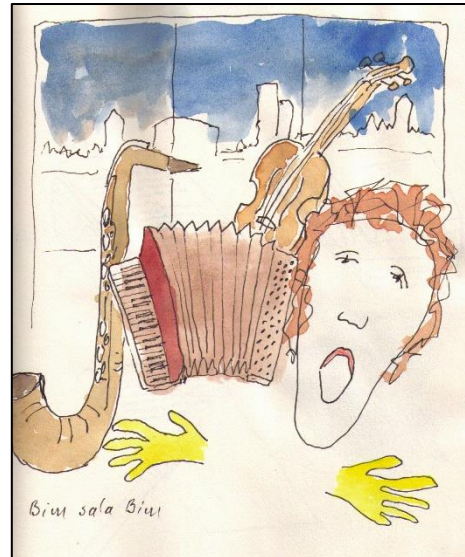
Deze laatste bewering is de major-premissie die volgens Malcolm nooit in aanmerking kan komen voor reductie. Want, stelt hij, als we zeggen dat Piet op de hoogte wil komen van het laatste nieuws, dan bedoelen we daarmee juist dat Piet bepaalde handelingen zal verrichten, zoals het lezen van de krant, om dat doel te bereiken. Met andere woorden, de begrippen 'op de hoogte willen komen van het laatste nieuws' en 'de krant gaan lezen' zijn in feite logisch met elkaar verweven. Het een is gedefinieerd in termen van het ander.

Maar als dat zo is, dan is de major-premissie een uitspraak van het soort 'alle rode appels zijn rood', of 'altijd als ik wakker ben slaap ik niet'. De waarheid of onwaarheid van zulke uitspraken is alleen afhankelijk van de betekenis van haar eigen termen, het zijn logische (on-)waarheden. En dergelijke (on-)waarheden laten zich nu eenmaal niet herleiden tot iets anders. Dus kan de major van een teleologische verklaring nooit gereduceerd worden tot een onderdeel in een mechanistische verklaring. En de omgekeerde veronderstelling, dat een mechanistische verklaring tot een teleologische zou kunnen worden herleid, is om dezelfde reden uitgesloten. Een van de twee moet dan ook verdwijnen. En aangezien het belachelijk is te veronderstellen dat al onze gewone teleologische verklaringen altijd fout zijn geweest, moet de mechanistische verklaringmethode onwaar zijn. Aldus Malcolm.

(Ook hier weer: een driftig applaudisserend publiek dat zijn ogen nog niet helemaal kan geloven, en een fijntjes lachende 'magicien' die zijn trukendoos inpakt en buigend vertrekt.)

Hokus Pokus

Ik vind deze trucs prachtig. Zij geven allebei een verrassende kijk op hun onderwerp en ze zijn zeer elegant van vorm. Ik wed dat, als een goochelaar twee van zulke staaltjes ontdekte,

hij uitermate tevreden zou zijn. Hij zou ze elke avond oefenen, hij zou verschillende inleidingen op de truc uitproberen, hij zou er een kleurrijk praatje bij verzinnen. En voor het slapen gaan zou hij er nog even vergenoegd aan denken. Maar, zoals gezegd, filosofen zijn anders. Zij goochelen de andere kant op, zij zijn ontgoochelaars. Het kan hen niet zoveel schelen of hun denksels mooi zijn of niet. Een verrassende kijk of een elegante vorm zijn natuurlijk aardige bijkomstigheden, maar waar het om draait is: zijn deze trucs geldig? Of zijn ze niets anders dan ordinaire hokus pokus? Voor ontgoochelaars geldt slechts één motto: alles liever dan bedrogen worden.

Welnu, de eerste truc geldt, de tweede is bedrog. Er zullen ongetwijfeld lieden zijn die er anders over denken, maar die hebben het niet bij het rechte eind. Als je zelf het hoe en waarom daarvan nog niet zo scherp ziet, kan ik je alleen maar aanraden de trucs geduldig elke avond te herhalen. De stugge volhouder zal er zeker achter komen of hij zich nu wel of niet heeft laten begoochelen.

Wat mijzelf betreft, ik twijfel nog altijd wat ik het belangrijkste vind aan deze trucs: dat ze zo mooi zijn, of dat de een wel geldt en de ander niet. Als ik moest kiezen tussen op een elegante manier om de tuin geleid worden of een kleurloze waarheid voorgeschoteld te krijgen, dan weet ik nog niet wat ik deed.

(Uit: *Geluk en wijsheid voor beginners*. Boom, Amsterdam, H. 23)